

DA LI JE SLOVENSKI NOMOKANON SA TUMAČENJIMA POSTOJAO PRE SVETOG SAVE?

Pitanju o poreklu najvažnijeg spomenika stare srpske pravne književnosti — slovenskog Nomokanona sa tumačenjima ili Krmčije bio je posvećen moj članak: »Ko je preveo Krmčiju sa tumačenjima?« (Glas Srpske Ak. N. CXCI 96, 1949, 119—142), gde sam naveo dokaze, da je ovaj prevod izvršio osnivač Srpske crkve sv. Sava, a u svome radu: »Kako treba izdati Svetosavsku Krmčiju« (Spomenik SAN br. CII, 1952) dodao sam i nove dokaze u korist ove teze. Sada dr. V. Mošin u svome detaljnom i temeljnom prikazu na ovaj moj rad (Slovo, br. 2, 1953, 57—67), iako se slaže sa većinom mojih teza o istorijatu i načinu izdavanja ovog spomenika, ipak osnovno pitanje o njegovom poreklu rešava u tome smislu da je slovenski prevod K. postojao još i pre sv. Save. U korist ove teze Mošin navodi sledeće razloge:

1) »Najviše govori« u korist postojanja prevoda K. pre Save činjenica da u njoj nije iskorišćen »noviji i mjerodavniji« Valsamonov zbornik, nego samo stari komentari Aristina i Zonare (str. 66).

2) Svedočanstva starih izvora o učešću Save u radu na prevodu K. mogu se protumačiti i tako da je Sava izvršio »samo prijepis ranije izrađene slavenske kompilacije« (58—59).

3) Filološka analiza teksta K. dokazuje da je ona ruskog, a ne srpskog porekla (64—66).

4) Slovenski nomokanoni su postojali i pre sv. Save. Sem rukopisa Ustjuške i Efremovske K. bez tumačenja, čije je prepise Sava mogao iskoristiti za svoj rad, u Ksilurgu 1142 g. je postojao ruski nomokanon,

Izuzetno, jer se radi o pitanju, koje bi moglo biti osjetljivo, donosimo također stajalište, što ga o spom. autorstvu zauzimalje i druga strana. Op. ur.

a ok. 1200 g. u Hilandaru postojao je drugi slovenski nomokanon, pri čemu se može pretpostaviti da su oba nomokanona imala i tumačenja (66, 67).

Da pregledamo ove razloge.

1) »Treba naročito istaknuti (piše Mošin) da se Troicki nije obazro na dvije vrlo važne opaske Solovjeva, da... ako je sv. Sava sam sastavio K., nerazumljivo je zašto se nije poslužio novijim i mjerodavnijim Valsamonovim zbornikom, koji je nastao 1169—1177«.

Ali pre svega treba skrenuti pažnju, da i sam Solovjev iz ove »opaske« (prim. 57) nikako ne čini takav dalekosežni zaključak, kao što to čini Mošin. Naprotiv on piše, da Sava »nije prepisao jedan gotov ruski tip K., nego je sastavio *samostalnu* kompilaciju iz raznih zbornika« (Svetosavski nomokanon i njegovi novi prepisi B. 1932, 42). A hronologija Valsamonovih tumačenja i njihov karakter dokazuju da Sava, spremajući prvi kanonski deo K., nije mogao da se posluži Valsamonovim radom na tumačenju kanona.

Pre svega vrlo je sumnjivo da je u to vreme Sava mogao znati o postojanju Valsamonovih tumačenja. Valsamonov zbornik, piše Mošin, »je postao 1169—1177 g.« Ovde se mešaju dve sasvim različite stvari — naređenje patrijarha Valsamonu da napiše tumačenje Fotijevog nomokanona i tumačenja Valsamonove Sintagme u XIV naslova. Kad je patrijarh Mihail Anhijal izdao takvo naređenje Valsamonu, tačno nije poznato, ali pošto je Anhijal upravljao Carigradskom crkvom 1169—1177 g., nema sumnje da je i Valsamon dobio naređenje u to vreme, ali takvo je naređenje on izvršio mnogo kasnije, što dokazuje samo njegovo tumačenje, na koje se pozivamo po njegovu izdanju u Atinskoj sintagmi Ralisa i Potlisa. Napr. u 2 glavi XIII titule (S. 1, 291) nomokanona Valsamon se poziva na novelu Isaka Anđela 6694 (tj. 1186 god.), a u svojim »Stihovima« (Ep) o nomokanonu (S. I, 3) on priča da je završio svoje tumačenje nomokanona tek pre nego je postao Antiohijski patrijarh, tj. pre 1193 g. Ali tumačenje nomokanona nema veze sa K., koja tumači samo kanone, a ne državne zakone. Sava mogao bi da iskoristi za K. Valsamonova tumačenja samo za Kanonsku sintagmu (S. t. t. II—IV), ali ova tumačenja Valsamon je napisao još kasnije, nakon 1193 g. U svojim tumačenjima 52. apostolskog pravila i 1 pravila I Vaseljenskog sabora (S. II, 70 i 116) Valsamon govori o načelima, kojima se rukovodio kao patrijarh antiohijski, što dokazuje da su ova tumačenja bila napisana nekoliko godina posle 1193 g., a u posveti ovog svog rada carigradskom patrijarhu Georgiju Ksifilinu (1193—1199 god.) piše, da je on završio tumačenje kanona »naslanjajući se na desnu ruku« Ksifilina (S. 1, 3). Stoga kao terminus ad quem Valsamonova tumačenja kanona treba smatrati 1199, a ne 1177 g., i potpuno je u pravu K. Krumbaher, koji u svojoj Istoriji vizantinske literature kaže (2 Aufl. S. 607), da je Valsamon pisao svoja tumačenja u tri poslednje decenije XII veka.

Međutim Sava, po lepo obrazloženoj pretpostavci ep. Nikodima Milaša, (Zbornik pravila l. XXXVIII), spremio je prvi kanonski deo K. »između 1200—1208 g.«, kada su u dalekom slovenskom Hilandaru pri

tadašnjim saobraćajnim sredstvima i načinima umnožavanja knjiga mogli i ne znati, da u vizantiskoj prestonici postoji novo grčko tumačenje kanona.

Ali i u tom slučaju, da je Sava pri početku svoga rada na kompiliranju K. i znao za Valsamonova tumačenja, on ih ne bi pretpostavio Aristinovu i Zonarinu zborniku. Mošin piše da je Valsamonov zbornik bio »noviji i mjerodavniji«. Ali novost tumačenja sama po sebi mogla je da ima za Savu više negativan, nego pozitivan značaj. Modernizam je uopšte tuđ duhu crkve, u kojoj je merodavno samo ovo, quod semper, quod ubique quod ab omnibus creditum est. Cilj svakog tumačenja nije u tome da bi se dalo nešto novo, nego baš naprotiv: da se tačno objasni pravi smisao starih odluka, i čim je bliži neki tumač vremenu izdanja neke odluke, tim lakše on može shvatiti njen pravi smisao. Stoga kako Aristin, tako i Zonara široko su iskorišćavali stare sholije na kanone. I Vasilije Veliki u 92. svome pravilu (S. IV, 292—293) kaže da u korist njegova tumačenja govori »dugotrajnost vremena«, »starina«.

Međutim nikako se ne može priznati da su Valsamonova tumačenja bila merodavnija od Aristinovih i Zonarinih. Doduše ona su bila mnogo opširnija ali i ova okolnost za Savu je mogla imati ulogu argumenta protiv iskorišćavanja Valsamonovih tumačenja, jer Sava je težio da pruži svojoj novoj crkvi što kraći crkveno-građanski zakonik te je stoga u osnovu njegovog kanonskog dela uzeo najkraći Aristinov zbornik, u kome su bili skraćeni čak sami kanoni, a tumačenja ponekad činila samo jedna reč: „*σαφής*“, a kanoni Prvodrugog i Sofijskog sabora kao i svi kanoni sv. otaca (sem Vasilija Velikog) uopšte nemaju tumačenja. Iako je Sava imao na raspoloženju i drugi Nomokanon — Zonarin sa punim tekstom kanona i najboljim njihovim tumačenjem, on se koristio tim nomokanonom samo onda, kada nije bio saglasan sa Aristinom. Međutim Valsamonova tumačenja samo za dva Kartagenska kanona — 15. i 16. (S. IV, 335—340 i 344—350) zauzela bi u Ilovičkoj K. oko 2 kvaterniona, t. j. oko 32 strane. Ali »*néstb spasenija vč mnogoglagolanii*« i novija i opširnija Valsamonova tumačenja mnogo su gora od Aristinovih i Zonarinih tumačenja. Ovaj carigradski Hofkanonist je vodio brigu ne toliko o tome, da bi objasnio pravi smisao kanona, koliko o tome, da bi se njegova tumačenja dopala caru i patrijarhu, te stoga je u svome radu štitio i čak razvijao dalje ideologiju cezaropapizma i istočnog papizma. On je stvorio teoriju da pomazanje daje caru prava vrhovnog prvosveštenika (S. II, 466—467), da usled toga carske odluke imaju veću snagu nego kanoni Vaseljenskih sabora (S. II, 393), da kao arhijerej car ima pravo kaditi, blagosiljati dikirijem i trikirijem i pružati narodu katehizičko učenje, postavljati bez ikakvog izbora i suditi za jeres ne samo episkope, već i patrijarhe (S. II, 467 i III, 149), da car nije potčinjen ni kanonima ni zakonima i ima pravo da otvara i zatvara mitropolije, da dozvoljava episkopima služiti u tuđim eparhijama i t. d. (S. III, 344—345). Dok je Valsamon bio hartofilaks Carigradske patrijaršije, on je dokazivao pomoću zapadnog falsifikata Donatio Constantini da je Carigradski patrijarh nasledio papska prava, a njegov hartofilaks tj. sam Valsamon — prava rimskog kardinala (S. I, 144—149), a kada je i sam

postao Antiohijski patrijarh, počeo je dokazivati ravnopravnost svih patrijaraha (S. IV, 543). Sem oportunitizma u Valsamonovim tumačenjima ima i drugih nedostataka — netačnosti, ponavljanja, praznina, kontradikcija i t. d. Svojim avtoritetom Valsamonova tumačenja obavezna su najviše po tome, što su ona išla na ruku politici vizantijskih careva i carigradskih patrijaraha. Ipak čak zvanični kanonski zbornik Carigradske patrijaršije — Pidalion u svome predgovoru (Atinsko 5 izdanje 1908 g. str. 6—7, prim. 2) kaže, »Valsamon u upoređenju sa Zonarom — nezrelo dete u upoređenju sa zrelim mužem«. I u stvari gotovo su sva dobra Valsamonova tumačenja uzeta od Zonare, što ponekad i on sam priznaje. Napr. u tumačenju poslanice sv. Atanasija Amunu (S. IV, 76) Valsamon piše, da on uzima ovo tumačenje od »izvanrednog Zonare koji je toliko mudro i uzvišeno protumačio ovu poslanicu, da je nije moguće bolje protumačiti«.

Stoga sv. Sava, koji je bio dobar i strogo pravoslavan kanonista, koji je vršio strogi izbor svojih izvora, koji je bio potpuno tuđ ideologiji cezaropapizma i istočnog papizma, koji je vodio brigu o što kraćem tumačenju kanona u svojoj K. i imao na raspoloženju kraća i bolja tumačenja Aristinova i Zonarina, nije imao nikakve potrebe da se koristi Valsamonovim tumačenjima.

2) Pozivajući se na odsustvo Valsamonovih tumačenja u K., kao na glavni razlog, koji dokazuje postojanje slovenskog nomokanona sa tumačenjima pre sv. Save, Mošin nije obratio potrebnu pažnju na glavni razlog, koji dokazuje suprotnu tezu, da pre sv. Save slovenski nomokanon sa tumačenjima nije postojao i da je takav nomokanon priredio pomoću prevoda grčkih izvora sv. Sava. Ovaj je dokaz — identični zapis u najstarijim rukopisima K — Ilovičkom, Raškom, Mileševskom, Pećskom, Moračkom i njihovim izgubljenim originalima — Teofilovom, Germanovom, Svetislavovom, koji, i ako kitnjasto, ipak potpuno jasno svedoče, da: 1) »*prêzde sego*«, tj. pre sv. Save, »*knigy naricajemye nomokanonb pomraçeni bêhu ... s' blakomb mudrosti jelinbskago jezika*« t. j. da je nomokanon u Srbiji postojao samo na grčkom jeziku i da 2) »*nynja istolbkovani byše*« i »*izyde na svêtb našego jezyka božbstvoje se pisanije potbštanijem i ljuboviju mnogoju i želanijem ... kyrb Save*« (Stojan. Zap. I, str. 17), tj. da je nomokanon dobio tumačenja i prevod od sv. Save.

Da pokušaj V. Jagića da drukčije protumači smisao ovih reči najbližih svedoka Savinom dobu treba smatrati kao bezuspešan, o tome smo podrobno pisali u svome gorespomenutom članku: »Ko je preveo Krmčiju sa tumačenjima?« (str. 127—138), pa dokazivati postojanje slovenskog nomokanona sa tumačenjima pre Save može se samo onda, kad bi bila dokazana pogrešnost naših navoda.

Mošin ne dotiče pitanja o dokaznoj snazi ovog zapisa iako o njemu govori dva puta. Naime na str. 58—59 on kratko izlaže povodom ovog zapisa različita mišljenja naučnika o ulozi sv. Save u izradi K. bez njihove ocene, a na str. 62 iznosi pretpostavku da »se prvi dio zapisa ... svršavajući riječima o »*potbštaniju*« prvog arhiepiskopa mogao nalaziti i u Savinom originalu«.

Ali ovaj zapis nije mogao da bude uključen u Savin original, koji je bio namenjen za prepisivanje drugih primeraka K., bez dozvole samog Save, i u takvom slučaju naše mišljenje, da pre Save slovenski nomokanon sa tumačenjima nije postojao, dobija potvrdu tako reći od samog sv. Save. I obrnuto, pretpostavljati da je taj zapis bio uključen već u Savin original i istovremeno tvrditi da je slovenski nomokanon sa tumačenjima postojao i pre sv. Save, znači kriviti Savu u tome, da je on prviojio sebi veliki teški tuđi književni rad.

3) Na str. 62—64 navode se mišljenja autoritetnih filologa (Jagića, Sobolevskog, Speranskog, Belića), koji pretpostavljaju, da je K. bila prevedena od ruskih kaluđera, dok je Sava dao njoj samo srpsku redakciju. Kritički pregled argumentacije ovih filologa dao sam u svome članku u »Glasu« i, ukoliko znam, moji razlozi protiv ovog gledišta dosada nisu oboreni. Pitanje o poreklu K. nije takve prirode, da bi ga filolozi mogli bezapelaciono rešavati. Doduše, jedino su filolozi merodavni u rešavanju pitanja o lingvističkom karakteru nekog teksta, ali pitanje o poreklu dotičnog teksta spada u kompetenciju pre svega istoričara, a ako je u pitanju spomenik kanonskog sadržaja, onda ima pravo glasa i kanonista. Potpuno je u pravu N. Milaš, kad piše, da »u pitanju o poreklu K. filologija ima sasvim sporedni značaj, pored sviju onih faktičkih podataka, što o tome poreklu govore« (Zb. prav. LXXXIII). I sam Jagić piše da pitanje o tome, »kada i gdje posta i mogaše postati slovenski tekst ovoga spomenika« (tj. K.) moraju rešiti »historici« (»Starine« VI, 60). Naročito nemaju odlučujućeg značenja mišljenja filologa u pitanju o još neizdatom spomeniku, čiji tekst još nije dobro proučen. »Filolozi još nisu proučili teksta ovog spomenika s gramatičke i leksičke strane«, 1874 g. piše Jagić (l. cit.).

»Pitanje o Krmčiji sv. Save još nije izvedeno načisto. Još i sav tekst Ilovičke krmčije... nije izdan«, piše 1936 g. Belić (op. cit. 251). O poreklu K. može se suditi pre svega na osnovu teksta Savinog protografa, ali taj protograf nije sačuvan, a uspostaviti taj tekst može se samo putem upoređenja sačuvanih rukopisa K. i proučavanja njihove genealogije. Ali ovaj težak i komplikovan rad filolozi još nisu ni počeli te stoga, kako piše Benešević, u sastavu K. »*mnoгое pripisyvajut russkim avtoram, hotja često ne privodja nikakih osnovanij, gadatelbno, po vdohnoveniju*« (Izv. na Bъlg. Arheol. Institut, 1936, IX, 142). Jagić je video samo jedan rukopis K., Ilovički. Doduše on se poziva i na Sarajevski rukopis, ali taj rukopis on nije video i podatke o njemu je uzeo iz članka Save Kosanovića, gde je bilo dosta pogrešaka. Belić, govoreći o poreklu K., uopšte se ne poziva ni na kakav rukopis, nego se, kako on piše, (str. 253, »poslužio građom, koju nam daje Jagić«. Prvi opisivač Ilovičke K. I., Sreznevski nije video ovu K. i priredio je njen opis po podacima, koje mu je poslao isti Jagić (*Svêdênija i zamêtki*... № 47, 147 — 176). Jedini razlog lingvističkog karaktera koji obično navode filolozi u korist postojanja K. pre sv. Save — to jesu rusizmi Ilovičke K. Ali, prvo i sam Belić priznaje, da je »povod za Savinu ortografiju mogla biti u to vreme (boravka Save u Sv. Gori) *jedino* ruska ortografija crkvenih rukopisa u manastiru Pantelejmonu i po drugim manastirima Sv. Gore gde

je bilo dosta Rusa vičnih crkvenome jeziku» (236), tako da su rusizmi morali da postoje u K. i da ju je priredio sam sv. Sava. A drugo, Ilovička K. prepisana je 43 godine posle izrade Savinog protografa i prepisana je svakako ne sa ovog protografa, nego sa njegovog nekog prepisa, možda i ne neposrednog, jer 1262 g. Savin protograf već nije postojao i prepisivač ove K. u svome pogovoru izostavlja to mesto iz zapisa, gde se govorilo, da je prepis izvršen iz »arhijepiskoplihb knjigъ«. A po opravdanoj pretpostavci Solovjeva (op. cit. 40), na tome je originalu Ilovičke K »sarađivao Rus iz Novgoroda«, koji je dodao rusizmima Savinog protografa još i nove rusizme. Sem toga usled nedostatka u srpskom narodnom jeziku termina za pojmove religijskog i pravnog karaktera i sam Sava je morao da se koristi u svome prevodu terminima, koje je on našao u ruskim crkvenim knjigama. Na taj način rusizmi u rukopisima K. još ne dokazuju njeno rusko poreklo. I sami spomenuti filolozi nisu načisto u pogledu dokazne snage rusizama u srpskim spomenicima u korist njihovog ruskog porekla. Jagić priznaje ovo sa nekom rezervom. Dok Speranski i Sobolevski smatraju prevod Hilendarskog tipika ruskim, Belić insistira na njegovom srpskom poreklu. Poslednja reč u tome pitanju pripada članku Speranskog povodom Čorovičeva izdanja spisa sv. Save (Byzantinoslavica, 1930, 250—263), ali su njegove reči o značaju rusizama vrlo daleke od kategoričnosti i svoju kritiku Čorovičeva izdanja on završuje takvom izjavom:

»Do pojavlenija oběščannago truda prof. Čoroviča avtor statii predpočitaetъ sčitati voprosъ o russizmahъ Savvy otkrytymъ«.

Međutim mnogobrojni serbizmi postoje ne samo u svim rukopisima K. srpske recenzije, nego i u Rjazanskoj i ostalim K. bugarsko-ruske recenzije, iako je ova recenzija izdržala dve redakcije — bugarsku i rusku. Postojanje mnogobrojnih serbizama u Rjazanskoj Krmčiji opazio je i sam Jagić (Sbornik Otd. r. jaz i sl. A. N. XXXIII, 2, str. 100 prim. 1), i ovo postojanje nikako se ne može objasniti prepisivanjem originala u Srbiji, jer je Rjazanska K. potekla od originala, koji je bio poslat u Bugarsku mnogo pre 1262 g. i nema sumnje prepisan sa Savinog protografa. Hipoteza Sobolevskog, koju su prihvatili i drugi filolozi, da se Sava bavio posrbljivanjem ruskog teksta K., nema u svoju korist nikakvih faktičkih dokaza i stoji u kontradikciji ne samo sa zapisom, koji kaže da je Sava prevodio grčki, a ne ruski tekst, nego i sa opštim karakterom slovenske književnosti toga vremena, kada su pravoslavni slovenski narodi imali zajednički književni crkveno-slovenski jezik, i da je K. bila prevedena na taj jezik pre sv. Save, on ne bi imao potrebe, da se bavi njenim posrbljivanjem.

Da je prevod Krmčije sa grčkog jezika izvršio Srbin, koji je znao ruski jezik, ali slabo, dokazuje prevod reči ἀπειρόνοος u 1 glavi VII grane Prohirona. Ova je reč kako u tekstu, tako i u glosi u svim rukopisima K. prevedena rečju »praščurъ«. Odatle sleduje da je takav prevod postojao i u protografu K. Grčka reč znači prapraunuk, dok ruska reč znači prapraded. Takvu pogrešku nije mogao učiniti neki Rus, nego samo Srbin, koji je hteo da iskoristi u nedostatku srpskog termina rusku reč, čiji je smisao pogrešno shvatio.

4) Protiv našeg argumenta, da svedočanstvo rukopisa K. o njenom prevodu od sv. Save nalazi potvrdu u činjenici da pre Save nema ne samo nikakvih tragova prevoda K. sa tumačenjima, nego ni svedočanstava o postojanju takvog prevoda, Mošin prigovara:

a) »Argumenat o nepostojanju sačuvanoga predložka svetosavske redakcije ne može se smatrati jakim baš zbog toga, što ne postoje ni nesumnjivi bugarski predloži Jefremovske i Ustjuške krmčije, pa čak ni jedan sačuvani bugarski primjerak svetosavske redakcije.« (66).

b) Svetočanstva o nomokanonu u Ksilurgu 1142 g. i svedočanstvo Hilendarskog tipika o Nomokanonu može se protumačiti kao dokaz o postojanju Nomokanona sa tumačenjima i pre sv. Save (66—67).

v) Sličnost prevoda u Ilovičkoj i Efremovskoj K. dokazuje, da između njih »postoji sigurna veza« (67).

Odgovaramo:

a) I u našem izlaganju ovaj argumenat ima samo ulogu potvrde glavnog dokaza porekla K. od sv. Save — jasnog svedočanstva rukopisa K. o takvom poreklu. A za takvu ulogu on ima dosta snage. Između prevoda nomokanona bez tumačenja u Ustjuškom i Efremovskom rukopisu i prevoda nomokanona sa tumačenjima postoji velika razlika. Prvi prevod je izvršen još u IX veku, a drugi nije mogao da bude izvršen pre XII veka, kada su se javila grčka tumačenja nomokanona, tj. na tri veka kasnije. Iz IX veka slovenskih rukopisa uopšte nema i prirodno je da nisu sačuvani originali Ustjuške i Efremovske K. Međutim od dvanaestog veka slovenski rukopisi postoje i, napr. sam Efremovski rukopis pripada čak XI veku, a Ustjuški — XII veku. Bugarski primerak K. nije sačuvan stoga, što su gotovo svi stari bugarski rukopisi izgubljeni. Ako bi ustvari K. sa tumačenjima preveli ruski kaluđeri i to još pre 1142 g., bilo bi teško objasniti, zašto je Ruska crkva tek posle više od sto godina zamolila bugarskog despota da joj pošalje primerak ove K.

Povodom pozivanja na Ustjušku i Efremovsku K. treba dodati dve primedbe. Mošin tvrdi da je predložak Ustjuške K. bio »nesumnjivo bugarski«. Međutim, kako su pokazali E. Golubinski u *Istorii Russkoj cerkvi* (I, 12, 1901, 646, prim. 1), A. Sobolevski u članku: *Cerkovnoslavjanskije teksty Moravskago proishoždenija* (R. Filol. Věstnikъ XLIII (1900), 165—166. prim. 171) i osobito H. F. Schmid u specijalnom radu: *Die Nomokanon-Übersetzung des Methodius* (Leipzig, 1922) protograf Ustjuške K. nije bio bugarski, nego moravski.

O Efremovskoj K. Mošin (str. 58) piše da mu »se čini mnogo vjerovatnija hipoteza A. Solovjeva, da je prijevod izrađen prije 920 g. (kada je Carigradski sabor priznao obaveznim Fotijev Nomokanon iz g. 883).« O takvoj odluci Carigradskog sabora spominje se i na str. 57. O tome da je original Efremovske K. preveden u Bugarskoj još u IX veku pre Solovjeva je pisao V. Zlatarski u svome izvrsnom članku: »*Kakvi kanonski knigi i graždanski zakoni Borisъ e polučilъ otъ Vizantija*« (*Lêtopisъ na Bôlgarskata Akademija na naukitê* za god. 1911«, str. 79—116). A reći da je »Sabor 920 g. proglasio Fotijev Nomokanon za opće obavezan za sve kršćanske crkve«, niukoliko ne odgovaraju stvarnosti. A pošto se ova netočnost stalno ponavlja i od drugih naučnika, moramo da govorimo o

njoj malo podrobnije. Tvorac ovog mita je bio poznati kanonista N. Milaš, U svojoj knjizi: »Zbornik pravila« (Novi Sad, 1882²) on navodi na str. XIX kao 7. pravilo sledeći izvod iz saborske odluke: „*Τοῖς ἐν καταφρονήσει τιθεμένοις τοὺς ἱεροὺς καὶ θεοῦ κανόνας τῶν μακαρίων πατέρων ἡμῶν οἱ καὶ τὴν ἀγίαν ἑκκλησίαν ὑπερείδουσι, καὶ ὄλην τὴν χριστιανικὴν πολιτείαν κοσμοῦντες πρὸς θεῖαν ὁδηγοῦσιν εὐλάβειαν, ἀνάθεμα*”. A na strani LXXIII na osnovu ovog izvoda gorespomenuti Milaš tvrdi da je: »Nomokanon u četrnajest naslova . . . na velikom saboru Carigradskome 920 godine, na kome su bili pretstavnici sve crkve, svečano utvrđen bio i proglašen za opšteobaveznim za svu hrišćansku crkvu«. Pozivajući se na ova mesta, Milaš isto ponavlja i u svome »Pravoslavnom crkvenom pravu« (izd. 2 i 3, str. 193) i u nemačkom prevodu ovog svog rada (izd. 2, str. 183), koji za zapadne naučnike obično služi kao glavni izvor upoznavanja sa pravoslavnim crkvenim pravom. Stoga i oni ponavljaju ovu priču, što vidimo, npr., kod H. F. Schmida u njegovom spomenutom radu (str. 4, prim. 7), kod H. Schuberta u njegovoj Istoriji hrišćanske crkve u Srednjem veku (Tübingen, 1921, str. 495) i dr.

Ali ne samo u navedenom kod Milaša izvodu iz saborske odluke, nego ni u celoj odluci nema slične odredbe, i čak nigde se ne spominje Nomokanon u XIV naslova. Nomokanon sadrži ne samo kanone, nego i zakone, a izvod govori samo o kanonima. Samo kanone sadrži ne Nomokanon, nego Sintagma, ali i Sintagma sadrži, sem kanona sv. otaca, apostolske i saborske kanone, dok spomenuti izvod govori nam o kanonima samo sv. otaca, tako da nema veze ni sa Sintagmom u XIV naslova. I nije teško shvatiti, zašto izvod govori o obaveznosti kanona sv. otaca.

Sabor 920 g. bio je sazvan radi rešenja akutnog pitanja o četvrtom braku, koje je pitanje u toku nekoliko decenija izazivalo velike trzavice u crkvi, i sabor je zabranio sklapanje takvog braka. Ali ni u apostolskim, ni u saborskim pravilima nema reči o četvrtom braku, i osnov za takvu zabranu daju samo 50. i 80. pravilo sv. oca Vasilija Velikog. Stoga sabor i u samoj svojoj odluci kaže: »*četvrtomu braku nikakože drznovenija imēti . . . se bo i byvšimb prežde nasb svetimb otcemb godē bystb*«. Pčinjska K. l. 294¹, r. 3 i 2 odozdo; S. U, 6). Ali ova su pravila sv. Vasilija navedena ne samo u Nomokanonu u XIV naslova, nego i u Nomokanonu u L naslova, (naslov 43; Srezn Ob., Pril. 54 i 56), tako da saborska odluka niukoliko ne govori u korist većeg autoriteta Nomokanona u XIV naslova. Ako bi sabor ustvari doneo odluku o obaveznosti Nomokanona u XIV naslova, Valsamon ne bi imao potrebe da štiti autoritet ovog nomokanona, šta on čini u tumačenju 2 Trulskog pravila (S. II, 311), i u svakom slučaju on bi se pozvao na takvu odluku, što on nije učinio.

Treba skrenuti pažnju i na tu okolnost, što izvod iz Atinske Sintagme (V, 10), strogo govoreći, ne spada u tekst saborske odluke, nego spada u broj anatematizama, koji su bili dodati ovoj odluci kasnije, prilikom njenog proglašenja u crkvama u nedelju pravoslavlja, zbog čega ovih anatematizama nema u nekim grčkim rukopisima ili u slovenskom Nomokanonu sa tumačenjima.

b) Misli se dalje da je original K. postojao »možda čak i prije 1142 g., ako bi se uvažila argumentacija A. Lavrova i P. Lebedeva, da su Zonarina tumačenja nastala pre Aristinovih.« Da su Zonarina tumačenja bila napisana posle 1142 g., ovo priznaju kao neospornu činjenicu i korifeji zapadne vizantologije — C. F. Lingetajl u članku »Die Synopsis canonum« (Sitzungsberichte d. pr. Akad. 1887, 1158) i u »Geschichte d. gr.röm. Rechts« (3 Aufl., 37) i K. Krumbaher u »Geschichte d. byz. Lit.« (2 Aufl. 607). Čak ako bismo se složili sa mišljenjem Lavrova, da je Aristin pisao tumačenja posle Zonare, odavde još ne sleduje zaključak, da je K. sa tumačenjima prevedena pre 1142 g., jer je Aristin za vreme cara Jovana Komnina († 1142 g.) dobio samo naređenje da protumači kanone, a izvršio je ovo naređenje kasnije; i sam Lavrov smatra da je Aristin bio Valsamonov kolega po službi u Patrijaršiji. A stari rukopisi svedoče, što potpuno odgovara i Zonarinom mentalitetu, da je Zonarino tumačenje 10 pravila sv. Petra Aleksandrijskog bilo upereno protiv postavljenja kiparskog arhiepiskopa Nikolaja Muzalona za Carigradskog patrijarha, što se desilo posle 1147 godine.

Zamera mi se, što se, tobože, nisam obazro na vrlo važnu opasku Solovjeva, »da se već u Hilendarskom tipiku spominje Nomokanon« (Slovo str. 66).

Ovde je neki nesporazum. O tome, da se u Hilendarskom tipiku (a takođe i u Studeničkom) spominje Nomokanon, ja sam dosta podrobno pisao u svome članku: »Ko je preveo Krmčiju sa tumačenjima?« (str. 133—134), gde sam naveo i dobro obrazloženu hipotezu N. Milaša da je Sava za vreme svog bavljenja na Atonu spremio za monahe potrebnu prvu čisto kanonsku polovinu svoga nomokanona, i mišljenje Solovjeva, koji se složio sa ovom hipotezom Milaševom i u primedbi br. 54 dodao još i novi razlog u korist ove hipoteze. Vidimo, dakle, da ni Solovjev nije mislio da spominjanje Nomokanona u Hilendarskom tipiku dokazuje postojanje K. sa tumačenjima pre sv. Save.

v) Mošin dopušta mogućnost, da je Sava ne samo iskoristio ruski prevod nomokanona sa tumačenjima, koji je postojao u Ksilurgu, nego je iskoristio i slovenski prevod nomokanona bez tumačenja, o čijem postojanju svedoče Efremovski i Ustjuški rukopis.

Mislim da i ova pretpostavka stoji u kontradikciji sa svedočanstvom rukopisa K. da je Sava preveo K. sa grčkog teksta i ne nalazi potvrde u tekstu Savine K., jer, kako smo dokazali u radu o izdavanju Savine K., 1) sam sadržaj 26 glava ove K. sasvim je drukčiji, no sadržaj Ust. i Efr. K., 2) grčki original ostalih 44 glava Savine K. većinom je bio druge redakcije, no original Ust. i Efr. K. i 3) drukčiji je i sam prevod ovih glava.

Mošin ostavlja po strani dva moja prva razloga, a trećemu prigovara da sam i ja priznao da je prevodilac K. »možda imao na raspoloženju i neki stari prevod Zbornika, sličan prevodu Efremovske« i dodaje da »ako se isporedi, napr., tekst prvoga predgovora u Ilov. i u Jefrem. K, može se vidjeti da između Ilovičke K. i Jefremovske postoji sigurna veza«.

U navedenoj mojoj rečenici reč »Zbornik« označuje Zbornik u 87 glava, koji u Savinoj K. pretstavlja samo jednu (45.) glavu, i ako sličnost sa Efr. K. postoji u ovoj glavi i u prvom predgovoru, tj. u prvoj polovini 5 uvodne glave Savine K., ovo još ne dokazuje da takva sličnost postoji i u ostalih 68 $\frac{1}{2}$ glava Savine K. A sem toga ova je sličnost takve prirode, da niukoliko ne opovrgava tačnost zapisa u starim rukopisima Savine K. o samostalnosti Savinog prevoda K. sa grčkog originala. Govoreći o 45 glavi K. (str. 99—100), mi smo skrenuli pažnju na veliku razliku grčkog originala jednog i drugog prevoda i dokazali smo da prevodilac Savine K. »nije prepisao taj prevod, nego je dao svoj bolji i pri tome sa drugog grčkog originala«. A neka sličnost novog prevoda sa starim za isti jezik u delovima, gde je isti i original, postoji uvek; i ako prevodilac ne bi ni video stari prevod.

Istog je karaktera i sličnost u prevodu prvog predgovora Nomokanonu u Sav. i Efr. K. U našem radu na str. 98 je bila navedena paralela teksta prvih 5 redaka ovog predgovora u Savinoj i u Efr. K. iz koje se vidi da su to različiti prevodi. A sada za dalja 23 retka u Plovičkoj K. (l. 18²—18b¹) navodimo na prvom mestu prevod istih grčkih reči i rečenica u Efr. K., a na drugom — u Plovičkoj K. »*pridajetb — rastetb; vьspriimati — sdržašči se; na mnogaja i vysokaja vьshoditb — množiceju na prěvyšbnaja vьzletajutb; vьrsě — krugb; gorě — vysočē; živetb — prebyvajutb; vь sěni — vь sněhb; vospriemljušči — naslaždenii; bes pьrja — po mērē; tēmь lěpo jestb tēma koježbdo priobykati že i sьvjazyvati duša prisno podvižbnoje — tēmže podobajetb k simb vsegda priležati že i privezovati duševnoje samodvižbstvo*«... Čak se i iz ovog upoređenja vidi da je za prvi predgovor sv. Sava dao ne samo novi, nego i bolji prevod od prevoda Efr. K.

Na kraju krajeva možemo smatrati za dokazan zaključak, da nema nikakvih činjenica, koje bi davale pravo osporavati tačnost svedočanstva starih rukopisa o sv. Savi kao prevodiocu K. sa tumačenjima, dok naučnici, koji to osporavaju, protivstavljaju ovom svedočanstvu ne konkretne činjenice, nego samo pretpostavke o mogućnosti postojanja prevoda takve K. i pre sv. Save, zaboravljajući logičku maksimu: *ab posse ad esse non valet consequentia*.

Od glavnog pitanja o poreklu K. prelazimo na sporedna pitanja o pojedinim rukopisima K., njihovoj genealogiji i nekim omaškama u momeradu.

Na str. 61 svoga prikaza Mošin, kao odlični stručnjak u oblasti paleografije, čini neke opaske u pogledu našeg datiranja Raške, Dečanske, Pčinjske i Sarajevske K. Njegove primedbe u pogledu Dečanske i Sarajevske K., gde on na osnovu paleografskih podataka određuje uže i to starije datiranje, potpuno su opravdane, ali opaske u pogledu Raške i Pčinjske K. ne mogu prihvatiti. Kritičar osporava kod mene navedeni zapis arhim. Leonida, da je prepisivač Raške K. ep. Grigorije počeo svoj rad još 1295 g. i završio ga 1305 g. »Čudan bi bio taj desetgodišnji rok

za prepisivanje Raške K. « primećuje Mošin te dodaje »Rjazanska je prepisana za 50 dana.« Zabeležimo uzgred, da je Rjazanska K. prepisana ne od jednog, nego od pet profesionalnih pisaca (Srezn. Ob. 49). »A i sa kakvog se predložka moglo započeti prepisivanje tog prvog hilendarskog primjerka, kada se predložak nalazio u Žiči?« pita kritičar i pretpostavlja da su u starom zapisu bile učinjene dve pogreške — izostavljenno poslednje i (10) i podatak o pisanju tog primerka za Svetu Goru pogrešno pretvoren u podatak o pisanju na Svetoj Gori.

Ali pre svega bilo bi teško pretpostaviti, da su u kratkom zapisu, koji se obično pišu sa osobitom pažnjom, bile učinjene dve bitne pogreške, a zatim, prepisivač ne bi mogao da radi za celu Svetu Goru, nego je mogao da radi samo za neki određeni manastir. Desetgodišnji rok ne čini se čudan, jer zapis ne kaže da je Grigorije neprekidno prepisivao K. u toku deset godina, nego kaže samo da je on 1295 g. prepisivao na Svetoj Gori K. A da je Grigorije ustvari pre nego je postao raški episkop bio monah na Svetoj Gori, ovo se vidi iz njegovog zapisa, gde on kaže o sebi da je »*obrazomb mnihb*«, »*bratb i saslužbenikb*« atonskih kaluđera (Stojan. Zap. br. 39, str. 18—19). A pitanje o predložku rešava dobro obrazložena hipoteza N. Milaša, da je Sava preveo u Hilandaru i poklonio ovom manastiru samo prvi kanonski deo (uvod i 44 glave) nomokanona, o čemu govori Hilendarski tipik. Ovaj je Savin primerak mogao da posluži Grigoriju kao original za prvi deo njegovog prepisa, a drugi — zakonski deo — Grigorije je dobio i prepisao tek u Srbiji, kad je postao raški episkop. Završen prepis potpunog Nomokanona on je poklonio Hilandaru, koji dotada potpunog Nomokanona nije imao.

Mošin misli da je Pčinjska K. prepisana malo prije 1360—1370 g., kako je ona datirana kod Solovjeva i u našem radu. Mislimo ipak, da je pravilno datiranje Solovjevljevo i naše, iako kod Solovjeva ova pravilnost ima donekle slučajni karakter. Solovjevu nije pošlo za rukom da pronađe identični datirani vodeni znak sa znakom u ovoj K. i on se zadovoljio sličnošću znaka Pčinjske K. sa znakovima br. 114 i 267 kod Lihačeva. Međutim br. 114 ima veće, a br. 267 — manje dimenzije nego znak Pčinjske K., a i *vergeurs* kod Lihačeva mnogo su uži i tanji nego u Pčinjskoj K. Potpuno su identični znakovi *vergeurs* (2,5 mm) i *pontuseaux* (4,5 sm) kod Brike'a br. 3181. Sličan je i format papira (Brike — 30 × 45, Pč. — 29 × 40). A br. 3181 u Troyes ima datum 1363, a u Sens — 1363—1367, i bilo bi teško pretpostaviti da je Srbija dobila takav papir na 13 godina prije nego Francuska, i da je Pčinjska K. prepisana još sredinom XIV. v., kako to misli Mošin.

Sa pitanjem datiranja rukopisa K. je vezano pitanje o njihovoj genealogiji. Priznajući da za iznetu u mome radu genealogiju postoje »dobro fundirani zaključci«, Mošin joj čini neke »opaske«. Potpuno se slažem sa njegovim mišljenjem da izraz »arhiepiškopske knjige« u kasnijim zapisima može da ima u vidu tadašnji arhiepiškopski primerak K. Isto tako njegova pretpostavka da je prvi deo zapisa postojao već i u Savinom protografu ustvari lako objašnjava odsutnost glosa u rukopisima bugarsko-ruske grupe, ali protiv ove pretpostavke govore dve činjenice. U zapisu rečenica: »*vsakb ubo učitelb ... naučitb*« liči na jedno mesto u

poslanici Carigradskog (Nikejskog) patrijarha Germana II papi Grigoriju IX 1232 g., dok je Savin protograf postojao mnogo ranije. Rečenica zapisa koja govori o sv. Savi daje utisak, kao da je pisana već posle njegove smrti. Stoga ima pravo na postojanje i moje objašnjenje odsustva glosa u rukopisima bugarsko-ruske grupe: srpska tumačenja nekih reči u glosama nisu bila potrebna ni za Bugare, ni za Ruse.

Kritičar nekoliko puta govori o prepisima K., »koji su još za vreme sv. Save trebali nastati za svih 8 ili 9 episkopa« i pretpostavlja da su i oni mogli imati posredničku ulogu pri prepisivanju K. i naravno, misli, da reči Domentijana »*prêdavnîmb* (tj. episkopam) *komuždo knigi zakonnyje*« znače, da je Sava predao svakom episkopu jedan primerak K.

Sumnjamo u pravilnost takvog tumačenja. Spom. Domentijan kaže da Sava u Filokali »*knigy mnogi prêpisa zakonnyje i o ispravljeni vêrê*« a ove reči odgovaraju sadržaju samo drugog (gl. 45—64) dela K., čije glave 45—48, 55—59 sadrže državne i crkvene zakone, a glave 49—51, 61—64 govore isključivo o »*ispravljeni vêrê*« protiv jeretika i raskolnika. S toga se može pretpostaviti da je Sava na početku svoje uprave crkvom poslao svojim episkopima samo drugi deo K., koji je preveo u Filokali i koji je bio potreban episkopima u sudskim i administrativnim poslovima. Ova pretpostavka nalazi neku potvrdu u činjenici da odmah posle smrti sv. Save episkopi (Teofil 1252 g., Neofit 1262 g.) vode brigu o prepisu potpune K., što ne bi bilo potrebno, ako je svaka eparhija dobila takvu K. već za života sv. Save. Stoga mi i ne uzimamo u obzir mogućnost posredničke uloge pri prepisivanju K. episkopskih primeraka, koji su postojali još za života sv. Save.